

Швецова А.В.

СУЧАСНА УКРАЇНА: ПАРАДОКСИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ

Щоб зрозуміти ситуацію національного розвитку в умовах посттоталітаризму, слід бодай у загальних рисах окреслити долю національного самовизначення та національних форм життя в умовах тоталітарного ладу, адже посттоталітарний соціум не є самостійним соціокультурним устроєм, а складає своєрідну руїну тоталітаризму, історичний наслідок його краху.

Головною інтенцією тоталітарного ладу є, як відомо, створення суспільної тотальності - цілокупного, просякнутого єдиними настановами та чинниками устрою життя, в котрому належить панувати єдиній та незаперечній волі носія вищої влади, уособлюваного державою та партією. Відтак неодмінним компонентом і передумовою виникнення та становлення тоталітарного суспільства стає деструкція всіх суспільних сил, рухів, станів, взагалі соціальних суб'єктів, котрі були б здатні на вияв автономної волі та уособлюють у собі якісь інтереси чи прагнення, бодай потенційно відмінні від настанов тоталітарної влади.

Тоталітарна влада зазіхає на абсолютне та незаперечне розпорядження усіма суспільними справами. Її встановлення стають регулятивами будь-якої ланки життя суспільства: від зовнішньої політики (що природньо для держави) чи економіки до художньої творчості чи людських чеснот. Будь-який відмінний від тоталітарних встановлень вияв волі - чи то особистої, чи то соціальної - вже є викликом їй, хоч би ця воля і не прагнула до протиставлення себе тоталітарній владі. Вона небезпечна для неї не стільки змістом своїх прагнень, котрий зазвичай може співпадати з тоталітарними встановленнями, скільки самоврядністю своїх дій. У цій самоврядності тоталітарна влада цілком слушно відчуває небезпеку системи всезагального контролю і регламентації, котрій вона підпорядковує суспільство та життя особистості.

Консолідована національна спільнота, котра відчуває свою самобутність та ладна відтворювати її, становить одну з тих сил, що кидають виклик тоталітарній всевладності самим фактом свого існування. Відтак бідь-які форми національного самовизначення та самосвідомості підлягають деструкції з боку тоталітарного режиму. В історії комуністичних країн ми бачимо не лише втілення цієї настанови, а й її теоретичне обґрунтування. Ним став принцип інтернаціоналізму на противагу принципу націоналізму.

Згідно з постулатом інтернаціоналізму, у спільному житті мають вагу та значущість лише суто соціальні, класові демаркації людських спільнот. Національні відмінності хоч і визнаються за існуючі, але у площині суспільного розвитку ними нехтують. Проголошується, що задля єдності своїх соціальних, класових інтересів і консолідації загальнокласових дій люди певного класу повинні зректись своєї національної ідентичності і відкинути її. Якщо націоналізм виступав як основа згуртування макролюдських, етнічних спільнот за доби капіталізму, то інтернаціоналізм зазіхав на роль інтегруючого чинника суспільної спільноти у відповідності до умов соціалізму. Відтак націоналізм у площині комуністичної свідомості набував виключно негативного забарвлення, що виявилось у невід'ємному від нього прикметнику «буржуазний». Передовий історичний клас - пролетаріат - згуртований на засадах єдності свого соціального становища, відкинувши всі свої культурно-історичні відмінності, серед яких чільне місце посідали національні ознаки, повинен був здійснити справу вивільнення людства з тенет соціальної нерівності та економічної експлуатації, уособлюваної у приватній власності.

Так виглядала справа у площині марксистської теорії і у відповідності до неї почала розбудовувати себе комуністична тоталітарна система. Згідно принципу тотального панування у суспільстві, вона повинна була підірвати основи самовідтворення національних спільнот, позбавити їх самоврядності, волі і підпорядкувати національне життя не його власним, а ззовні нав'язним, тоталітарним суспільним настановам. Але разом з тим конкретна історична ситуація створення першого комуністичного режиму Радянської Росії вимагала запропонувати вирішення національного питання, тобто розв'язання тих протиріччя і проблем у становищі народів, котрі склалися у межах політичної системи російського царизму.

Чи не найсильнішим елементом політичної тактики російських більшовиків була їх здатність використовувати у власних інтересах суспільні рухи, які спонтанно виникли. Сам їх прихід до влади став можливим на гребні трьох тогочасних масових прагнень, до яких належали: по-перше, невдоволення війною, суспільна втома від неї і бажання покласти війні край («питання миру»); по-друге, споконвічне бажання селянства отримати землю у власність («аграрне питання»); по-третє, національно-визвольний рух народів Російської імперії проти системи великодержавного гноблення і придушення початків національного життя («національне питання»).

Виголосивши право націй на самовизначення, більшовики декларативно підтримали національні прагнення народів. Але після перемоги у громадянській війні і від початку становлення тоталітарної держави комуністична влада намагалася підпорядкувати процес національного самовизначення власним суспільно-політичним формам і врешті-решт звести його нанівець. Вона експлуатувала ідею, що лише комуністичний лад здатний забезпечити розвиток націй і внести в їх буття соціальну гармонію, розв'язавши і подолавши всі класові антагонізми.

У національному питанні радянська влада проводила подвійну політику. З одного боку, комуністична ідеологія з її принципом інтернаціоналізму була спрямована на руйнацію національних ідентифікацій, в

тому числі української. Національна ідентичність заміщувалася іншими, поза- і наднаціональними, як от «пролетаріат», «комуністичний рух», а невдовзі - «радянський народ». Але паралельно у перші роки після закінчення громадянської війни, коли ще сильною була інерція національно-визвольного процесу, проводилася політика інтеграції комуністичної ідеології та комуністичної влади у національні світи. Більшовицька партія намагалася поєднати реалізацію національних прагнень з існуванням та розвитком радянської влади.

Саме цій меті слугувала відома політика «коренізації», котра проводилася в Україні у 20-ті роки. З одного боку, ця політика створювала можливість реалізації потреб національного розвитку під контролем комуністичної влади та ідеології. Якби тоталітарний режим просто знехтував би ціма потребами, він автоматично протиставив би себе національним прагненням і був би втягнутий у боротьбу з новою хвилею національно-визвольного руху. Тому комуністична політика з необхідністю шукала форми, котрі могли б дати вихід потребам національного, а точніше культуретнічного життя, позбавивши їх в той же час національної політичної орієнтації. Цій темі, з другого боку, слугувало таке собі занурення радянської бюрократії у національний контекст. Політика коренізації примушувала носіїв тоталітарної влади «одягнути» національне вбрання, що ними і робилося у 20-ті роки.

Але політика коренізації, як і одночасний їй НЕП, мали у процесі становлення тоталітарної влади цілком перехідний, проміжний та компромісний характер. По мірі того, як укріплювався комуністичний режим, зникала для нього потреба спиратися на якісь інородні йому суспільні сили та рухи, такі як національні. Наприкінці 20-х років політика коренізації була згорнута. Не випадково її закінчення співпадає із фактичною відміною НЕПу та наступом на селянство. Тоталітарний режим, закріпивши свою перемогу і підпорядкувавши державний устрій своїм настановам, перейшов у тотальний наступ на суспільство, в перспективі якого будь-які суспільні спільноти повинні були розчинитися у єдиній тотальній цілісності.

На зміну політиці коренізації прийшла політика нівелювання культуретнічних засад буття народів на основі приведення життя людей до єдиного радянського суспільного стандарту. Перспективою національного розвитку народів СРСР ставала «нова історична спільність людей - радянський народ», організована на позанаціональних, інтернаціональних засадах. Власне, суттю цієї перспективи біло усунення націй з історичної арени як самостійних дійових осіб. Про будь-яке справжнє самовизначення націй у межах радянської імперії не могло йти навіть мови. Будь-який натяк на власні національні прагнення придушувався. Натомість всіяко стимулювався процес русифікації населення. Він супроводжувався культурними симуляціями національного розвитку, котрий зводився до нечисленних, суто етнографічних елементів та препарованого тоталітарною ідеологією національного культурного надбання. «Українськість» знов-таки набула статусу суспільної маргіналії.

Крах тоталітарної системи створив особливу ситуацію, яка не має історичних прецедентів. Суспільний лад, який зазіхав на вирішення всесвітніх завдань, які супроводжували людство на всьому протязі його історії, який отримав під це зазіхання величезний кредит народної довіри і який зловживав ним, підпорядкувавши своїм вимогам всі сфери й ланки суспільного організму - від родинних та дружніх відносин до державних інститутів і культурної творчості, і не залишив без свого нагляду і припису жодного, навіть елементарного суспільного руху, навіть людських роздумів - цей дійсно тотальний, всеохоплюючий лад, який все собі підпорядкував, перестав існувати. Спонтелічущий ефект цієї події незрівнянно зростає через те, що до останньої миті свого існування комуністична система виглядала хоч і відсталою, застарілою, яка все більш в'язла у власній нездатності відповідати викликам часу, але все ж настільки масивною і усталеною, що передбачити її близький кінець не наважувався ніхто, навіть найзапекліші супротивники системи.

Комуністичний світ впав по суті у лічені історичні хвилини, на протязі двох років: від осені 1989 року, коли у Польщі зазнала поразки соціалістична ПОРП і до влади прийшла опозиційна «Солідарність», а незабаром впав Берлінський мур, - і до грудня 1991 року, коли перестав існувати Радянський Союз, оплот і становий хребет всієї соціалістичної системи. Причому відбулося це без відчутного зовнішнього впливу та екстраординарних подій типу війн, голоду, масового стихійного лиха тощо. Джерелом надзвичайних ситуацій була зазвичай сама тоталітарна влада, яка низкою локальних розправ (Тбілісі 1989, Баку 1990, Вільнюс 1991) намагалася взяти плин подій під свій контроль. Остання наймасштабніша - тепер вже у межах всього суспільства і державної влади - спроба такого гатунку (державний заколот ГКЧП у серпні 1991 р.) призвела до падіння самої системи, відчайдушний захід якої по самозбереженню виявив повну відсутність суспільної підтримки її з одного боку, та нездатність тоталітарного режиму до дії - з іншої.

Внаслідок несподіваного для всіх - від західних аналітиків та політиків до еліти соціалістичних країн та масової свідомості - краху тоталітарного ладу, виник унікальний історичний феномен - посттоталітарне суспільство. Велетенський посттоталітарний світ розкинувся від Вісли до Берінгового проливу та від Білого моря до Паміру. Він глибоко неоднорідний як по соціально-економічному становищу утворивших його країн, так і по їх культурно-політичним прагненням та перспективам. Спільне у Польщі і Таджикистані, Росії і Словенії, Україні і В'єтнамі лише те, що всі вони практично одночасно опинилися у

руїнах минулого, спільного їм всім соціально-політичного устрою. Найменування «посттоталітарний» («посткомуністичний») вказує на спільне їм минуле, із якого вони вийшли та йти із якого належить, безумовно, у різні боки, орієнтуючись на суттєво різні культурно-історичні та геополітичні пріоритети. Комунізм мимоволі влаштував грандіозний і тяжкий для його учасників соціальний експеримент по виходу з кризи країн з різними соціокультурними засадами, політичними традиціями і економічними можливостями. Синхронний початок цього експерименту і його велетенські масштаби роблять його одним з найвидатніших і найцікавіших явищ в історії людства.

Доволі очевидно, що комуністичний світ (так звана «світова система соціалізму», «соціалістичний табір») бів згуртований переважно негативним чином. Його єдність визначалася двома головними чинниками: по-перше, політичною залежністю країн соціалістичного табору від СРСР (яку останній намагався перетворити у всеохоплюючу підпорядкованість); по-друге, протистоянням, яке виникло через ті чи інші обставини, із західним світом. Країни і політичні режими, котрі з різних причин опинилися у розладі та конфлікті з провідними західними державами, не мали у політично двополюсному світі іншої альтернативи, як вдатися до підтримки СРСР для свого антизахідного протистояння та, внаслідок цього, стати на шлях «соціалістичної орієнтації» (термін, яким радянська ідеологія позначала світову сферу впливу СРСР і в цілому комуністичної системи).

Досить очевидним є те, що у посттоталітарного світу, через суто зовнішні і негативні засади його згуртованості, не може бути спільної історичної долі. Континент соціалізму, втративши свої огорожуючі моли та «залізні завіси», розмивається та поглинається хвилями впливів, котрі виходять від більш стабільних соціокультурних систем: західної цивілізації, ісламського світу, регіонального співробітництва тощо.

Охоплені цим процесом були практично всі країни бувшого соціалістичного табору, за двома винятками. Перший виняток, вельми симптоматичний, складає Китай, котрий передбачливо почав реформування тоталітарної системи і її частковий демонтаж ще у 1978 році. Упередивши загальний крах комунізму на десять-дванадцять років, Китай зумів підійти до періоду випробувань системи з перетвореною економікою і достатнім ресурсом стабільності, що й дозволило йому уникнути загальної долі бувших соціалістичних країн. Другий виняток утворюють два релікти соціалізму - Північна Корея і Куба. Їх «відрубне» положення і специфіка політичних режимів, заснованих на пануванні харизматичного лідера, призвели до консервації тоталітарного ладу і тимчасового відкладання їх неминучого краху.

Посткомуністичне суспільство з характерними для нього особливостями буття перетворилося на постійну тему політологічних, соціологічних, економічних та інших досліджень. Особливу зацікавленість і увагу ця тема викликає, природньо, у самих посткомуністичних країнах. Однак єдність явища, яке позначається поняттям посткомунізму, може щезнути раніше, ніж буде напрацьовано ґрунтовне, концептуально глибоке розуміння його суспільної специфіки. Вже зараз, а через кілька років неодмінно, характеристика «посткомуністичного» виявиться непридатною для великої групи східноєвропейських країн, котрі швидко і природньо інтегруються у систему спільного європейського життя і західної цивілізації.

Щось схоже можна сказати й про азіатські посткомуністичні країни, котрі хоч і не так швидко, але все ж вельми інтенсивно повертаються у природні, традиційні і близькі їм культурно-історичні світи, як то ісламський, тюркський або регіональний (наприклад, Південно-Східна Азія). Відчутно гальмує цей рух у бувших радянських азіатських республіках лише політичний гегемонізм Росії, завдяки якій стан «посткомунізму» буде зберігатися у цих державах довше, аніж коли б вони були віддані власній волі.

Таким чином, посткомунізм чітко виявляє свій перехідний характер. Посткомуністичний суспільний стан є лише виходом із минулої тоталітарної системи і історичним переходом до нового суспільного порядку: здійснення історичного вибору на користь найбільш прийнятної для тієї чи іншої країни соціально-економічної та культурної перспективи. Для більшості країн цей перехід стає поверненням з протиприроднього суспільного стану до автентичних для них форм соціокультурного буття і геополітичного самовизначення. «Посткомунізм» складає цілком негативну характеристику суспільства. Його позитивне значення полягає лише у вказівці на те, що посткомуністичне суспільство є існуванням суспільного організму в руїнах тоталітарного порядку. Але при цьому залишається повністю невизначеним не «звідки», а «куди» рухається це суспільство, якими постануть основи і форми його життя замість зруйнованих.

Стан суспільної невизначеності, який сягає у тих чи інших сегментах суспільного буття рівня хаосу, неусталеність соціального ладу і політичного порядку складає найважливішу відмінну рису посткомуністичних суспільств і підкреслює їх перехідний характер. Як тільки суспільство вирішує основні проблеми, які залишив йому у спадок крах тоталітаризму, або хоча б однозначно визначається у перспективах та спрямуванні їх вирішення, воно втрачає свій перехідний характер, перестає бути «посткомуністичним» і приєднується до одного з усталених культурно-історичних, цивілізаційних виборів людства.

У такому ж стані знаходиться й сучасна Україна. Тоталітарний лад став глибокою деструкцією всіх

традиційних засад життя народу, підірвав процес природноісторичного відтворення найважливіших форм суспільного буття. Посткомуністичне суспільство - не просто соціум у ситуації історичного вибору і переходу з одного суспільного стану в інший. Це глибоко хворий світ, зруйнований довгим протилюдним життям, виснажений тривалою, невідступною напругою всіх сил, спрямованих на спотворені соціальні цілі, зовнішня привабливість яких закривала їх нездійсненність і тому безплідність.

Посткомуністичний стан вимагає не тільки вибору, а й простого лікування, санації, реанімаційних зусиль по поверненню до життя суспільного організму і відновленню його найпростіших, базових функцій. Не можна забувати, що окрім високої соціальної архітектури та історичних зазіхань суспільства, окрім тієї чи іншої конструкції його соціального устрою та держави, існує більш початковий і елементарний рівень суспільного буття як такого: тих безпосередніх зв'язків, відношень та справ, якими об'єднуються люди, котрі складають суспільство і котрі, власне, складають плоть суспільного буття, спільне життя людей, основу життєдіяльності і життєвідтворення суспільства (у тому числі і його «високих» форм - соціальних інститутів та структур, політичної системи, держави тощо).

Одним з ключових недоліків гуманітарного мислення, яке звертається до осмислення проблем посттоталітарного стану, є увага майже виключно до архітектури суспільства одночасно з ігноруванням того, що світ після комунізму надає надто мало матеріалу, та й того вкрай неякісного, для того, щоб взагалі щось будувати. Найважливіше завдання, яке стоїть перед посткомуністичним суспільством - це реанімація суспільного організму, відтворення його плоти та повернення йому здатності до життя. А от вже куди буде спрямоване це життя, чому надасть перевагу суспільство, котре відновило свої сили - це питання, що мають значення тільки після вирішення першого нагального завдання. Посттоталітарне суспільство - наочне втілення екологічної катастрофи, коли жертвою людських зусиль стала не природа, а саме суспільство.

У світлі поставленого діагнозу стає ясно, що чим менш ефективними виявляються реанімаційні заходи, які відновлюють життєздатність суспільства, тим довше країна буде знаходитись у посткомуністичному стані. Інтелектуальним аналогом елементарних зв'язків між людьми та їх взаємодії у спільній справі, так само як і у веденні власних справ, є здоровий глузд. Він є наставником та водієм кожного у повсякденних життєвих ситуаціях. Тому і відношення життєвих сил суспільства повинно підпорядковуватися не «білому» чи «червоному» прапору, не «західничеству» або «москвофільству», а виключно здоровому глузду. Будь-якій посткомуністичній країні потрібна політика не прозахідна чи проросійська, а політика здорового глузду. Тільки вона забезпечить не лише ту чи іншу конкретну перспективу, а саму можливість для самого суспільства існувати далі і мати майбутнє взагалі.

Тому політика посткомуністичних держав та організація влади в них повинна бути максимально деідеологізована. Корисно було б ввести мораторій на політичні ідеології, винести їх за дужки політичного життя, виключити з низки чинників, котрі впливають на розподіл влади та прийняття рішень. Тільки та нація виживе, котра буде утримуватись від будь-яких ідеологічних закликів, концентруючись виключно на питаннях повсякденного життя, які є нагальними і відчутними для кожної людини. Успіхом держави повинні стати не збільшення території або абстрактні показники економічної міцї, а нагодовані діти, теплі домівки, чисті вулиці та прибрані місця спільного життя.

Доходимо висновку: головним принципом політики за умов посткомуністичного стану в Україні, якщо політика дійсно бажає вирішити ключову проблему реанімації суспільного організму і відновлення його життєвих сил, повинно бути вивільнення самої політики від політичних пристрастей, тобто від підпорядкування тій чи іншій політичній ідеології.

Ця теза виглядає вельми парадоксальною. Справде, як можлива політика, що абстрагується від політичних пристрастей і такої природної форми їх виразу як ідеологія? Можна було б відмахнутися від цього парадоксу просто як від логічного ляпсусу, якби не стан посткомуністичного, а відтак і нашого українського суспільства, котре ставить перед політикою та державою цілком неполітичні завдання. Коли домігантою життя суспільства та людей, що його складають, стає завдання виживання, котре поглинає їх головні сили, тоді головним змістом політики та першим піклуванням держави повинен стати побут.

Влада повинна полишити всі політичні програми і постійно, несхитно, невідступно займатися однією-єдиною справою: оптимізувати умови людського існування, робити середовище життя менш ворожим людині, створювати можливості для кожної людини працювати та забезпечувати себе власними зусиллями. Тільки та політика відповідає сутності своєї справи, котра повертає гідність чоловікам та жінкам, створюючи для чоловіків такі умови реалізації своїх сил, розуму та ініціативи, котрі дозволяли б їм забезпечувати необхідним свою родину, рідних та близьких й давали б право на ту відповідальність та рішучість, без яких чоловіка немає, а є лише вічно принижена, майже безстатева істота. Тільки та політика «гуманна», яка позбавляє жінок суто чоловічих піклувань та чоловічого вантажу відповідальності, повертає їм забуте відчуття жіночості та привабливості, віддає їх ество споконвічному жіночому піклуванню та дбайливості про близьких і коханих..

Тільки та політика відповідає суті сучасної ситуації, котра більше переймається метою становлення широких й довірливих контактів держави з власним народом, віддаючи цьому безумовний пріоритет перед

договорами та взаємовідносинами з міжнародними організаціями і сусідніми, навіть найвеличнішими країнами (що, звичайно, не означає недооцінки значення міжнародних відносин і особливо участі у міжнародному розподілі праці та світовому ринку для сучасної держави). При всій важливості відношень з іншими державами, наша власна держава нічого не буде варта, якщо не зуміє встановити конструктивних відношень з власним народом і поступово (що вимагатиме багато часу і зусиль) повернути його довіру.

Сенс української держави сьогодні - у встановленні відношень соціального партнерства між усіма людьми, національностями, організаціями, суспільними інститутами та іншими величинами, що складають динамічну систему взаємодій, яка називається суспільством. Держава покликана встановити міцний соціальний мир. І якщо сьогодні ми не чуємо пострілів і на вулиці не летить кров, це ще не означає, на жаль, що у суспільстві встановився мир і порядок. Бандитизм існує не тільки у вигляді грабіжника у масці. Прем'єр-міністр, котрий посміхається з телеекрану і чий уряд місяцями не виплачує людям зароблені ними гроші, пограбував їх більше, аніж всі злочинці разом узяті. Коли депутати встановлюють драконовські, занадто високі розміри податків, роблячи безглуздим будь-яке чесне підприємництво, і в той же час звільняють свої священні особи від сплати податків з вельми немаленьких доходів, то це найсправжніший злочин, хоча й не занесений у Кримінальний кодекс. Втім і йому є ім'я - зловживання владою.

У всіх діях існуючої влади сьогодні вочевидь проступає неузгодженість з дійсними суспільними потребами. Люди і влада діють, так би мовити, на малоперетинаючихся курсах. Ця ситуація знов повертає нас до питання про характер сучасного українського суспільства і соціологічну (та й світоглядну) недостатність визначення його як посттоталітарного. Адже суспільство існує передусім у зусиллях самопокладання. Воно визначається позитивним змістом того соціально-історичного проекту, котрий намагається здійснити. Посткомунізм - термін за самою своєю суттю негативний. Будь-яке визначення, що базується на принципі «після-» чи «не-» є змістовно недостатнє і не окреслює власний сенс феномену. Позитивний сенс свого суспільного буття сучасна Україна може набути лише на шляху загальнонаціонального розвитку, котрий, в свою чергу, може стати можливим лише за умови створення відповідних і стабільних засад національної консолідації українського населення. Лише наявність справжньої національної солідарності і консолідованості може перетворити населення України у новітню націю і розгорнути перед нею історичний обшир плідного буття.